ISSN: 2181-4341, IMPACT FACTOR (RESEARCH BIB) – 9.145, SJIF – 5,431

Hayitmurodova Jasmina Bekmurod qizi

Qarshi Davlat Universiteti Iqtisodiyot fakulteti

Bank ishi yo‘nalishi 1-bosqich talabasi

Ilmiy rahbar**: Kabilova Shahnoza**

Qarshi Davlat Universiteti Iqtisodiyot kafedrasi o’qituvchisi

MARKAZIY BANK VA TIJORAT BANKLARI O‘RTASIDAGI MUNOSABATLAR

Annotatsiya

Ushbu maqolada nazariy asoslarga ko‘ra markaziy bank va tijorat banklari o‘rtasidagi iqtisodiy munosabatlar, o‘zaro hamkorlik mexanizmlari hamda bank tizimidagi o‘rni tahlil etiladi. Pul-kredit siyosati instrumentlari orqali davlat iqtisodiyotini tartibga solish, tizimning barqarorligini ta’minlash va moliyaviy resurslarning to‘g‘ri taqsimlanishini yo‘lga qo‘yish masalalari yoritib o’tilgan. Shu bilan birga tadqiqot natijasi markaziy bank va tijorat banklarining hamkorlikda ish yuritishi mamlakat iqtisodiyotining barqaror suratlarda rivojlanishida muhim ekanligini asoslab beradi.

Kalit so‘zlar

markaziy bank, tijorat banklari, pul-kredit siyosati, likvidlik, bank tizimi, monetar siyosat, moliyaviy barqarorlik.

Dunyodagi barcha davlatlar iqtisodiyotining ustuni bu bank tizimi hisoblanadi. Bank tizimi – tashkiliy tuzilma sifatida yirik tizim bo‘lib –mamlakatning iqtisodiy tizimiga kiradi. Bu shuni bildiradiki, banklarning faoliyati va rivojlanishini moddiy va nomoddiy ne’matlarni ishlab chiqarish, muomala va iste’mol qilish bilan bog‘liq holda ko‘rib chiqish zarurdir. O‘zining amaliy faoliyatida banklar xo‘jalik hayotini tartibga solish mexanizmi bilan uzviy ravishda bog‘liq. Bank tizimi esa markaziy bank va tijorat banklarini o‘z ichiga oladi. Ko‘pchilik mamlakatlarda bank tizimi ikki pog‘onali tizim asosida tashkil etilgan. Birinchi pog‘onada markaziy bank, ikkinchi pog‘onada esa tijorat banklari faoliyat yuritadi. Ikki pogonali bank tizimining zarurati bozor munosabatlarining qarama-qarshiliklaridan kelib chiqadi. Bir tomondan, bu xususiy moliya mablag‘laridan erkin foydalanish huquqini talab qiladi. Bu quyi pog‘ona banklar – tijorat banklari orqali amalga oshiriladi. Ikkinchi tomondan, bu munosabatlarni ma’lum miqdorda tartibga solish, nazorat qilish, maqsadli yo‘naltirish zarur. Bunday maxsus institut sifatida Markaziy bank yuzaga chiqadi. Markaziy bank – bank tizimi mavjud bo‘lgan barcha davlatlar pul-kredit tizimining asosini tashkil qiladi. Markaziy bankning moliya bozoridagi o‘rni mamlakatda bozor munosabatlarining rivojlanish darajasiga va xususiyatiga bog‘liq. Bu esa o‘z navbatida, ikki pog‘onali bank tizimishakllanishiga asosiy omil bo‘lib hisoblanadi. Chunki buning tepasida Markaziy bank turadi Tijorat banklari esa iqtisodiyot subyektlari bilan bevosita ishlovchi moliyaviy vositachi hisoblanadi. Markaziy bank (MB) davlatning bosh pul-kredit organi bo‘lib, milliy valyutani barqarorlashtirish, bank tizimini nazorat qilish va emissiya (pul chiqarish) bilan shug‘ullanadi. Tijorat banklari esa (masalan, Agrobank, Kapitalbank, Ipak Yo'li bank va boshqalar) jismoniy va yuridik shaxslarga kredit berish, omonat qabul qilish va hisob-kitob xizmatlarini ko‘rsatib, foyda olishga qaratilgan moliya muassasalaridir. Joylashish belgisiga qarab tijorat banklar: xalqaro, respublika, mintaqaviy, viloyat banklariga bo‘linishi

mumkin. Bajaradigan operatsiyalariga qarab tijorat banklar – universal va maxsus banklarga bo‘linadi. Universal banklar xilma-xil operatsiyalar bajarish, har xilxizmatlar amalga oshirish xususiyatiga ega bo‘ladi. Maxsus banklar ma’lum yo‘nalishlarga xizmat ko‘rsatib, o‘z faoliyatini shu yo‘nalishlarda yutuqlarga, samaradorlikka erishishga bag‘ishlaydi. Bunday banklarga tarmoqlarga xizmat ko‘rsatuvchi banklar, eksport-import operatsiyalarini olib boruvchi banklar, investitsiya banklari, ipoteka-zamin banklari kirishi mumkin.

Markaziy bank bank tizimini tartibga solish, pul muomalasini nazorat qilish, inflyatsiyani boshqarish hamda moliyaviy barqarorlikni ta’minlash vazifalarini bajaradi. Tijorat banklari esa kreditlash, depozit operatsiyalari va to‘lov xizmatlari orqali iqtisodiyotda kapitalning harakatini ta’minlaydi. Shu sababli markaziy bank va tijorat banklari o‘rtasidagi munosabatlar bank tizimining samarali ishlashida muhim ahamiyat kasb etadi.

Markaziy bankning mohiyati va asosiy funksiyalari

Markaziy bank davlatning asosiy moliyaviy regulyatori hisoblanadi. U pul muomalasini nazorat qiladi, milliy valyuta barqarorligini ta’minlaydi va bank tizimini tartibga soladi. Mamlakatning Markaziy Banki – shu davlat bank tizimining asosiy qismi bo‘lib hisoblanadi. Markaziy bank – birinchi o‘rinda davlat va iqtisodiyot o‘rtasida vositachi bo‘lib xizmat qiladi. Ammo Markaziy bank o‘z oldiga foyda olishni maqsad qilib qo‘ymaydi. Markaziy bankning asosiy maqsadi bo‘lib milliy valyuta kursini barqaror holatda saqlash va shu orqali mamlakat hududida baholar barqarorligini ta’minlash hisoblanadi. Bugungi kunda har qanday davlatning moliya-kredit tizimida eng asosiy va muhim o‘rinni rasmiy pul-kredit siyosatini yurgizuvchi – Markaziy bank egallaydi. O‘z navbatida pul-kredit siyosati byudjet siyosati bilan birgalikda iqtisodiyotni butun mamlakat miqyosida tartibga solishning asosi bo‘lib hisoblanadi.

Markaziy bankning asosiy funksiyalari quyidagilardan iborat:

- banknotalar (naqd pullar) emissiyasi,

- davlatning oltin-valyuta zaxiralarini saqlash,

- pul-kredit siyosati instrumentlari yordamida iqtisodni muvofiqlashtirish,

- kredit institutlari faoliyatini muvofiqlashtirish,

- davlat banki sifatida faoliyat ko‘rsatish,

- to‘lov-hisob munosabatlarini tashkil qilishni belgilab berish,

- valyuta kursini muvofiqlashtirish.

Jahonning barcha mamlakatlarida banknotalarni muomalaga chiqarish funksiyasi Markaziy banklarning asosiy funksiyalaridan biri hisoblanadi va u bu sohada monopol huquqqa ega. Kredit pullar Markaziy bank tomonidan qonunda belgilangan ravishda chiqariladi va Markaziy bank muomalaga chiqarilgan pullarning qaytib bankga kelib tushishi choralarini ishlab chiqishlari zarur.

Tijorat banklarining iqtisodiyotdagi roli

Tijorat banklari moliyaviy tizimning asosiy ishtirokchilaridan biri hisoblanadi. Ular jismoniy va yuridik shaxslar bilan ishlaydi hamda turli bank xizmatlarini ko‘rsatadi.

Tijorat banklarining asosiy funksiyalari:

1. Depozitlarni jalb qilish

Tijorat banklari aholi va korxonalarning bo‘sh pul mablag‘larini depozit sifatida jalb qiladi.

2. Kreditlash

Banklar jalb qilingan mablag‘larni kredit sifatida iqtisodiyotning turli sohalariga yo‘naltiradi.

3. Hisob-kitob xizmatlari

Tijorat banklari mijozlar o‘rtasidagi to‘lovlarni amalga oshiradi hamda bank kartalari, elektron to‘lov tizimlari orqali xizmat ko‘rsatadi.

4. Investitsion faoliyat

Banklar investitsiya loyihalarini moliyalashtirish orqali iqtisodiy o‘sishni qo‘llab-quvvatlaydi.

Tijorat banklari quyidagi operatsiyalarni bajaradi:

- passiv operatsiyalar;

- aktiv ssuda operatsiyalari;

- bank xizmatlari va vostitachilik operatsiyalari;

- bankning o‘z mablag‘lari hisobidan amalga oshiradigan operatsiyalar va boshqalar.

Shu bilan birga banklar moliyaviy xizmatlar ko‘rsatadigan moliyaviy muassasalarga aylanmoqda, bu bank balansida aks ettirilmaydi, lekin juda katta daromad keltiradi. Masalan: banklar valyuta operatsiyalarini bajarganda sarroflar-brokerlar sifatida maydonga chiqadilar va katta miqdorda vositachilik haqi oladilar. Lekin bu operatsiyalar bank balansida aks ettirilmaydi. Hozirgi paytda yirik tijorat banklari qariyb 350 turdagi moliyaviy xizmatko‘rsatmoqda. O‘zbekiston Respublikasining «Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida»gi qonunida tijorat banklarining quyidagi operatsiyalari qayd qilingan:

1. Mijozlarning hisob varaqalarini olib borish:

2.Mijozlarga kassa xizmati ko‘rsatish;

3. Mijozning topshirig‘iga binoan naqd pulsiz hisob-kitoblarni bajarish;

4. Qisqa yoki uzoq muddatli kreditlar berish;

5. Shartnoma yoki pullik asosida buyurtmachining topshirig‘iga binoan kapital qo‘yilmalarni mablag‘ bilan ta’minlash;

6. Bo‘sh pul mablag‘lari – depozitlarini muomalaga jalb qilish;

7. Aholidan omonatlarni qabul qilish;

8. Faktoring operatsiyalarini amalga oshirish;

9. Lizing operatsiyalarini amalga oshirish;

10. Tijorat banki davlatning hamda boshqalarning qimmatli qog‘ozlarini xarid qilish va sotish;

11. Xorijiy valyuta va qimmatli metallarni xarid qilish va sotish;

12. O‘z mijozlari uchun kafolat va majburiyatlar berish;

13. Byudjetning kassa ijrosini bajarish;

14. Bank operatsiyalari bo‘yicha maslahatlar berish va boshqa operatsiyalar.

Markaziy bank va tijorat banklari o‘rtasidagi munosabatlarning asosiy shakllari

Pul-kredit siyosati orqali ta’sir qilish:

Markaziy bank tijorat banklari faoliyatiga pul-kredit siyosati vositalari orqali ta’sir ko‘rsatadi. Bu vositalar quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- qayta moliyalashtirish stavkasi
- majburiy zaxira normasi
- ochiq bozor operatsiyalari
- depozit va kredit auktsionlari

Bu instrumentlar orqali bank tizimida pul massasi va kredit hajmi nazorat qilinadi.

Majburiy zaxira talablari:

Tijorat banklari o‘z depozitlarining ma’lum qismini markaziy bankda zaxira sifatida saqlashi shart. Bu talab bank tizimining barqarorligini ta’minlashga xizmat qiladi.

Majburiy zaxiralar quyidagi vazifalarni bajaradi:

- bank likvidligini nazorat qilish
- pul massasini tartibga solish
- bank tizimini moliyaviy xavflardan himoya qilish

Qayta moliyalashtirish operatsiyalari:

Markaziy bank tijorat banklariga qisqa muddatli kreditlar berish orqali ularning likvidligini qo‘llab-quvvatlaydi. Bu jarayon qayta moliyalashtirish deb ataladi.

Qayta moliyalashtirish operatsiyalari bank tizimida:

- kreditlash jarayonini qo‘llab-quvvatlash

- banklar likvidligini ta’minlash
- moliyaviy barqarorlikni saqlash

uchun muhim ahamiyatga ega.

Bank nazorati va prudensial me’yorlar:

Markaziy bank tijorat banklari faoliyatini nazorat qilish uchun turli prudensial me’yorlarni joriy etadi.

Ular quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- kapital yetarliligi koeffitsienti
- likvidlik ko‘rsatkichlari
- kredit risklarini cheklash
- aktivlar sifati monitoringi

Bu me’yorlar bank tizimining barqaror ishlashini ta’minlaydi.

O‘zbekiston bank tizimida markaziy bank va tijorat banklari munosabatlari

O‘zbekistonda bank tizimi ikki pog‘onali tizim asosida faoliyat yuritadi. Markaziy bank pul-kredit siyosatini amalga oshiradi va tijorat banklari faoliyatini nazorat qiladi.

So‘nggi yillarda bank tizimini rivojlantirish bo‘yicha muhim islohotlar amalga oshirildi:

- bank sektorini liberallashtirish
- xalqaro moliyaviy standartlarni joriy etish
- bank xizmatlarini raqamlashtirish
- banklar kapitalini mustahkamlash

Natijada tijorat banklari iqtisodiyotning turli tarmoqlarini moliyalashtirishda muhim rol o‘ynamoqda.

Markaziy bank va tijorat banklari o‘rtasidagi hamkorlikning iqtisodiy ahamiyati

Markaziy bank va tijorat banklari o‘rtasidagi samarali hamkorlik quyidagi natijalarga olib keladi:

- bank tizimi barqarorligini ta’minlash
- inflyatsiya darajasini nazorat qilish
- kredit resurslarini samarali taqsimlash
- iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirish

Bu hamkorlik mamlakat moliya tizimining barqaror rivojlanishida muhim ahamiyatga ega.

Xulosa qilib aytganda, markaziy bank va tijorat banklari o‘rtasidagi munosabatlar bank tizimining samarali ishlashida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Markaziy bank pul-kredit siyosatini amalga oshirish orqali tijorat banklari faoliyatini tartibga soladi hamda bank tizimi barqarorligini ta’minlaydi.Tijorat banklari esa iqtisodiyot subyektlariga moliyaviy xizmatlar ko‘rsatish orqali

iqtisodiy rivojlanishga xizmat qiladi. Shu sababli markaziy bank va tijorat banklari o‘rtasidagi samarali hamkorlik mamlakat iqtisodiy taraqqiyotining muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. *Pul-kredit siyosati asosiy yo‘nalishlari*. Toshkent, 2023.
2. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi. *O‘zbekiston Respublikasining “Markaziy bank to‘g‘risida”gi Qonuni*. Toshkent, 2019.
3. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi. *O‘zbekiston Respublikasining “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi Qonuni*. Toshkent, 2019.
4. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. *Yillik hisobot*. Toshkent, 2023.
5. Z. Mamadiyorov, A. Norov, O‘. Haydarov. *Bank ishi va moliya asoslari.* Toshkent, 2021.
6. Frederic S. Mishkin. *The Economics of Money, Banking and Financial Markets*. Pearson Education, 2018.
7. Peter S. Rose, Sylvia C. Hudgins. *Bank Management and Financial Services*. McGraw-Hill Education, 2013.
8. Frederic S. Mishkin. *Money, Banking and Financial Markets*. Pearson, 2016.
9. International Monetary Fund. *Central Banking and Monetary Policy*. Washington, 2021.
10. World Bank. *Global Financial Development Report*. Washington, 2020.
11. Bank for International Settlements. *Principles for Financial Market Infrastructures*. Basel, 2012.
12. R. Glenn Hubbard, Anthony Patrick O’Brien. *Money, Banking and the Financial System*. Pearson Education, 2017.
13. International Monetary Fund. *Monetary Policy Frameworks in Developing Countries*. Washington, 2022.